

ESKİ TÜRKÇENİN SÖZLÜKLERİ

Mehmet ÖLMEZ

Runik Harfli Yazıtların Sözlüğü

Eski Türkçe döneminin sözvarlığı ele alınmak istendiğinde Runik harfli metinler ile daha sonraki döneme ait Uygurca metinlerin sözvarlığı ayrı ayrı ele alınmalıdır. Runik harfli Yenisey yazıtları her ne kadar kimi Uygurca metinlerden sonraya aitse de kullanılan alfabe dolayısıyla genellikle Orhon Yazıtları ile birlikte ele alınmaktadır. Orhon Türkçesinin ilk sözlüğü, yazıtların bulunmasından kısa bir süre sonra W. Radloff'ça yayımlanmıştır. 1894'te *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Erste Lieferung: Die Denkmäler von Koscho-Zaidam* (St. Petersburg 1894) adlı kitapta Radloff Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının yazı çevrimlerini, Almanca çevirilerini, hemen sonra çıkan *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Lieferung: Die Denkmäler von Koscho-Zaidamm Glos-*

sar, Index und die chinesische Inschriften (St. Petersburg 1894) adlı ikinci fasikülde ise anılan yazıtların sözlüğünü vermiştir (*Glossar zu den Denkmälern von Koscho-Zaidam*: 85-149, 146-149. sayfalar sözlüğün ek bölümüdür). 1895'te çıkan 3. fasikülde ise yine sözlük bölümüne ilişkin düzeltiler, ekler ve açıklamalar yer alır (202-243). Yazıtları bu ilk sözlüğünde Radloff yalnızca runik harfli bu iki metnin sözlüğünü vermekle kalmamış yazıtlarda geçen sözcükleri o dönemki Türk dil ve diyalekleri ile de karşılaştırmıştır:

aḳ (tüm diy.) beyaz

aḳaŋ (diyalektlerin hiçbirinde de bilinmiyor, Kzk. *ākā* bu eski biçimden çıkmış olabilir) baba

ağır (Uyg. ve güney diy. *ağır*) ağır

Tabii Radloff'un yazıtlar için yukarıda yer verdiği *aḳaŋ* örneğinin *kaŋ* yerine okuma hatası olduğunu hemen belirtelim.

Sözlüğün maddelerinin düzenlenişi ise

şöyledir:

ak [alle Dial.]

weiss; **𐰽𐰺𐰸𐰸** (K 40,13) алп шалчы ak атын sein weisses Pferd, den Alp-Schaltschy; **𐰽𐰺𐰸** (Kb 2,5-2,23) алп шалчы акын seinen Alp-Schaltschy-Schimmel; **𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸** (Kb 9,1) öksüz акын seinen verwaisten Schimmel; **𐰽𐰺𐰸𐰸** (Kb 5,2-6,11) азман акын seinen Azman-Schimmel.

aķ [tüm diy.]

ak, kır, beyaz; **𐰽𐰺𐰸𐰸** (K 40,13) *alp şalçı aķ atın* Alp-Şalçı'nın kır atını; **𐰽𐰺𐰸** (Kb 2,5-2,23) *alp şalçı aķın* Alp-Şalçı kırını; **𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸** (Kb 9,1) *öksüz aķın* öksüz kırını; **𐰽𐰺𐰸𐰸** (Kb 5,2-6,11) *azman aķın* Azman kırını.

Radloff'un hazırladığı, yazıtları bu ilk sözlüğü her ne kadar yazıtların hatalı okunmuş metnine dayanıyorsa da bu konuda elimizdeki ilk sözlüktür. Bu hataları kısaca anacak olursak *ediz* "yüksek" yerine *etiz*, *u* "uyku" yerine *ud* (*ud-a* "yenerek"), *olur-* "yaşamak, oturmak" yerine *ular-* vb. okuyuşlardır. Radloff, *Türk Lehçelerinin Sözlüğü Dene-mesi*'nde olduğu gibi, burada da Kiril harfli bir yazıçevrimi düzeni uygulamış, önce ülülerle başlayan sözcüklere sonra da ünsüzlerle başlayanlara yer vermiştir. Ünsüzler ise *k/k*, *y*, *n*, *l*, *t*, *ç*, *s*, *ş*, *p*, *b*, *m* sırasıyla yer alır. Eklerle birlikte sözlükte toplam 600'ün üzerinde sözcük yer alır.

Radloff'un sözlüğü yeni metin yayımlarıyla bir ölçüde ya da fazlasıyla şu yayınlarda yer almıştır: Hüseyin Namık (1941), A. von Gabain (1941, ³1974), S. Ye. Malov (1951, 1959) T. Tekin (1969, 1988, 1995), M. Ergin (1970, [²¹ 1997]).

Sonraki dönemlerde yine Orhon Yazıtları ile birlikte ele alınan Ongin Yazıtı'nın ilk metin yayımı ve sözlüğü de

1895'teki bu 3. fasikülde, İhe Ashete Yazıtı ve bir kaç küçük yazıtla birlikte yer alır: "Glossar zu den Inschriften am Ongin, As'chete, Ichi-Chanyn-Nor und Choito-Tamir" (269-278).

Radloff'un yer verdiği kimi Yenisey yazıtları ve başka küçük yazıtların sözlükleri ise "Glossar zu diesen Inschrift" (Kara Balgasun Yazıtı kastediliyor, 295-297. sayfalar) ve "Glossar zu den Inschriften am Jenissei" (347-379) başlıklarıyla Radloff'un *Moğolistan'daki Eski Türkçe Yazıtlar* başlıklı kitabında yer alır.

Kitabın ikinci cildini yazıtların dilbilgisi özelliklerine ayıran Radloff, her iki (Bilge Kağan, Kül Tigin) yazıtın metinleri üzerinde düzeltmelerde bulunurken sözlüğü de bir kez daha yayımlamıştır (1897: 159-181). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge* başlıklı 1899 tarihli ikinci bölümde ise Tunyukuk yazıtının metnine ve sözlüğüne yer verilir (87-103, 104). Tunyukuk Yazıtı'nın ikinci sözlüğü ise Thomsen'in 1922'de Samlede Afhandlinger'deki yazısında ve onun Almanca çevrisinde yer alır (Altürkische Inschriften aus der Mongolei", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Neue Folge, c. 3 (= 78), 121-175. sayfalar).

Hüseyin Namık (1941), S. Ye. Malov (1951), Rene Giraud (1961), T. Tekin (1969, 1994, 1995), M. Ergin (1970, [²¹ 1997]).

Runik harfli yazıtların ülkemizdeki bütünlüklü ilk sözlüğünü Hüseyin Namık Orkun yayımlamıştır. 1941'de Eski Türk Yazıtları'nın 4. cildi olarak çıkan sözlükte 1000'in üzerinde madde yer almaktadır (141-148). Sözlüğün 151-174. sayfalarında ise "Has İsimler" başlığı altında kişi

adlarına, yer adlarına, kavim adlarına yer verilir. Sözlükte üç büyük yazıtta geçen sözcüklerin yanı sıra Yenisey Yazıtları'nda, kağıda yazılı runik harfli metinlerde görülen sözcükler yer alır.

İzleyen yıllarda yazıtlara ve yazıtların sözlüğüne yer veren çalışmalar kısaca şöyle sıralanabilir:

Annemarie von Gabain, *Altürkische Grammatik*, "Glossar", Leipzig 1941, Wiesbaden ³1974. Gabain'in bu "Glossar"ı daha çok Uygurca metinlerin sözlüğü niteliğindedir, yazıtlardan ise esas olarak Kül Tigin Yazıtı'nda geçen sözcüklere yer verilir. Eski Türkçe döneminin ilk kısa sözlüğü sayılabilecek olan *Glossar*'da sözcüklerin Almanca karşılıklarının yanı sıra Ahmet Temir'in hazırladığı Türkçe karşılıkları da yer alır. Yazıtlara özgü sözcükler ayrıç içerisinde "Runen" sözüyle ayırt edilir. Söz konusu dilbilgisi Türkiye'de ilk çevrilişinden bu yana bir-kaç kez yayımlanmıştır (*Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara 1988).

S. Ye. Malov, *Pamyatniki drevnet-yurkskoy pis'mennosti*, Moskva-Leningrad 1951; tarihî dönem Türk yazı dillerinden seçme metinlerin yer aldığı kitapta Kül Tigin ve Tunyukuk yazıtlarının bütünü metnine yer verilir. Kitabın sonunda ise yazıtlarla birlikte yer verilen metinlerin tümünün sözlüğü yer alır (353-444. sayfalar).

S. Ye. Malov, *Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov*, Moskva 1952. Kitapta Yenisey bölgesinde bulunan 50'nin üzerindeki yazıtın metnine ve bunların sözlüğüne yer verilir (101-112).

S. Ye. Malov, *Pamyatniki drevnet-yurkskoy pis'mennosti mongolii i kirgizii*, Moskva-Leningrad 1959. Ongin Yazıtı'

yla birlikte irili ufaklı değişik yazıtların metnine yer verilen kitapta Bilge Kağan Yazıtı'nın metni de yer alır. Kitabın sonunda ele alınan metinlerin sözlüğü yer alır (89-106).

René Giraud, *L'Inscription de Bain Tsokto, édition critique*, Paris 1961. Tamamı Tunyukuk Yazıtı'na ayrılan çalışmanın sonunda yazıtın sözlüğü de yer alır (137-159).

İzleyen yıllarda yazıtlar ve yazıtların sözlüğüne yer veren çalışmalar aşağıdadır. Bunlardan önceki ve sonraki çalışmalara göre en kapsamlı olanı (Ongin ve Moyun Çor Yazıtları'nı da içermesinden dolayı) Tekin 1968'dir:

Talat Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968.

—, *Orhon Yazıtları*, TDK, Ankara 1988.

—, *Tunyukuk Yazıtı*, TDAD 5, Ankara 1995.

—, *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Simurg, Ankara 1995.

Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Ankara 1970, İstanbul [²¹1997].

Yazıtlarla birlikte bütün bir Eski Türkçe dönemi için Nadelyayev 1969 ve Clauson 1972'ye bakılabilir (aşağıya bak.). Ayrıca Radloff ve Räsänen'in sözlüklerinde de yazıtlarda geçen sözcüklere yer verilmiştir (Radloff için bak. *Kebikeç 7*, Räsänen için bak. "Etimoloji Sözlükleri").

Eski Uygurca Metinlerin Sözlükleri

Geçtiğimiz yüzyılda Uygurca üzerine iki ayrı kitap yayımlanmış ve bu kitaplarda da Uygurca sözcük listelerine yer verilmiştir. Ancak, söz konusu kitaplarda kastedilen dil Uygurca olmayıp

onun bir sonraki dönemi sayabileceğimiz Karahanlı Türkçesini başyapıtlarından *Kutadgu Bilig* ve onun dilidir. Bu durum *Kutadgu Bilig*'in Uygur harfli yazmasına dayanan çalışmalardan kaynaklanmaktadır: Julius Klaproth, *Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren*, Paris 1820 (tıpkıbasım yoluyla, W. Scharlipp'in önsözü ile yeni yayını: Hamburg 1985); Hermann Vámbéry, *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik*, Innsbruck 1870 (tıpkıbasım yoluyla yeni yayını: Osnabrück 1985).

20. yüzyılın başlarında Turfan, Hoço Dunhuang ve komşu bölgelerde yapılan çalışmalar sonucu çok Eski Uygurca metin ortaya çıkarılmış, hemen arkasından da bu metinler işlenerek yayımlanmaya başlanmıştır. Bu yayınların ilkleri Albert von Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho*. I-III, Berlin 1912-1922 ile Friedrich W. K. Müller, *Uigurica*, [I]-IV. Berlin 1908-1931'dir. Anılan kitapların kimi ciltlerinde, tam olmamakla birlikte, ele aldıkları metinlerin sözlükleri verilmiştir. Ancak, Uygurcanın ilk bütünlüklü sözlüğü adını verebileceğimiz çalışma, W. Bang ve A. v. Gabain'in birlikte yayımladıkları *Türkische Turfantexte*'nin ilk beş cildindeki sözcüklerin dizisidir: *Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der türkischen Turfan-Texte*, Berlin 1931, 59 s. Kısaca *Analytischer Index* adıyla anılan çalışma Türkoloji çevrelerinde uzun süre Uygurca sözlük olarak kullanılmıştır. İzleyen yıllardaki Uygurca metin yayımlarının sözlüğü ise her birinin sonunda dizinler halinde verilmiştir.

Türkiye'de ilk Uygurca sözlük çalışması ise o dönemki adıyla Caferoğlu

Ahmet'in girişimiyle olmuştur. A. Caferoğlu, 1934'te o güne değin yayımlanmış Uygurca metinlerin taranmasıyla *Uygur Sözlüğü, A-K*, adını verdiği il fasikülü çıkarmıştır. Üç fasikülde tamamlanan çalışma 1968'de genişletilerek ikinci kez TDK yayınları arasından çıkmıştır.

İlk cildi 1971'de çıkan *Berliner Turfan Texte* dizisinin dokuz cildi Uygurca metinlere ayrılmıştır. Bu Uygurca metin yayımlarının ilk sekizinde yer alan dizin bölümleri kısa birer Uygurca sözlük niteliğindedir. Öte yandan 1970'lerin sonunda ilk fasikülü yayımlanan *Uigurisches Wörterbuch* "Uygurca Sözlük" tamamlandığında alanının en kapsamlı sözlüğü olacaktır. Bugüne değin ilk beş fasikülü çıkan sözlükte *a* harfi tamamlanmış olup *ä* harfinin de *ämğäklig* (harfiyen Türkçe "emekli") maddesine gelinmiştir. Son fasikülüyle 372. sayfaya gelen sözlük ilk fasiküllerine bakarak yapacağımız bir tahminle 2000 sayfa civarında olacaktır (bak. Ölmez 1994: 97-98).

Maniheist Uygur metinlerinin sözcükleri ise 1996'da tamamlanmış olan bir yüksek lisans tezinde ele alınmıştır. Söz konusu çalışmada Le Coq'un Manichaica dizisinden günümüze değin yapılan metin çalışmalarında geçen Uygurca sözcükler abc sırasıyla yer almaktadır. Maniheist Uygur metinlerinin ilk sözlüğü olarak anabileceğimiz çalışmada toplam 3000 madde yer almaktadır. Çalışmada her sözcüğün Eski Türk Yazıtları'ndaki, Budist Uygur metinlerindeki, Yeni Uygurcadaki ve Türkiye Türkçesindeki karşılıkları (ses denkliklerine göre!) yer almıştır.

Uygurca için anabileceğimiz öteki sözlükler, yine yazıtlar için andığımız Nadelyayev 1969 ve Clauson 1972 olacaktır.

KORMUŞIN, İ. V., *Tyurkskiye yeni-seyskiye epitañii, Teksti i issledovaniya*, Moskva 1997 (282-293. sayfalar arası Yenisey Yazıtları'nın sözlüğü yer almaktadır, yaklaşık 500 sözcük.)

MALOV, S. Ye., *Pamyatniki drevnet-yurkskoy pis'mennosti*, Moskva-Leningrad 1951.

—, *Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov*, Moskva 1952.

—, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti mongolii i kirgizii*, Moskva-Leningrad 1959.

ORKUN, Hüseyin N., *Eski Türk Yazıtları, I-IV*, TDK 1936-1941, (21986).

ÖLMEZ, Mehmet, "Türk Dillerinin Sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü", *Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü*, Dil Derneği yay., Ankara 1994: 88-100.

ÖZERTURAL, Zekine, *Maniheist Uygur Metinlerinin Dil Özellikleri ve Sözvarlığı*, Ankara, Eylül 1996 (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi).

RADLOFF, W., *Atlas der Altertümer der Mongolei*, Saint-Petersbourg 1892-1899.

—, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Neue Folge*, Saint-Petersbourg 1897; *Zweite Folge* 1899.

TEKİN, Talat, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968.

—, *Orhon Yazıtları*, TDK, Ankara 1988.

—, *Tunyukuk Yazıtı*, TDAD 5, Ankara 1995.

UIGURISCHES WÖRTERBUCH

SPRACHMATERIAL
DER VORISLAMISCHEN TÜRKISCHEN TEXTE
AUS ZENTRALASIEN

LIEFERUNG I

a - aqrb

VON
KLAUS ROHRBORN

FRANZ STEINER VERLAG GMBH · WIESBADEN

—, *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk, Simurg*, Ankara 1995.

THOMSEN, V., *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées (= MSFOu V)*, Helsingfors 1896.

—, *Turcica. Études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie (= MSFOu XXXVII)*, Helsingfors 1916.

—, "Alttürkische Inschriften der Mongolei, in Übersetzung und mit Einleitung", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, (Almanca'ya çev. H. H. SCHAEDE) 1924-1925: 121-175.

